

ROZDZIAŁ II

WPROWADZENIE DO SŁOWNIKA

W rozdziale I pt. *Poznajemy mowę przodków*, dość szeroko została określona **podstawa materiałowa słownika** i jego źródła. Wskazano na wiedzę własną i językowe doświadczenie autora, autopsję, własne materiały, materiały środowiskowe, informatorów i konsultantów, literaturę regionalną. Tak samo określono **zakres chronologiczny** występowania słownictwa na połowę XX wieku, częściowo na okres późnej monarchii austriackiej, tj. od końca XIX wieku do roku 1920. **Zasięg geograficzny** użytkowanego słownictwa w najszerszym zakresie został zakreślony granicami Śląska Cieszyńskiego (Księstwa Cieszyńskiego, ziemi cieszyńskiej), w węższym, dla słownictwa stricte lokalnego, do obszaru państwa bielskiego.

Terminologia

Słownik w niniejszej publikacji nosi nazwę **Słownik Stela**. Jeżeli będzie o tym wiadomo z kontekstu, zostanie użyta nazwa Słownik, pisana dużą literą.

W relacji do języka narodowego Polaków w wielu miejscach używane są terminy **język polski**, język **ogólnopolski**, język **polski potoczny**, a pominięte język literacki, czy urzędowy. O ile dwa pierwsze pojęcia są dość oczywiste, to język potoczny będzie rozumiany jako zasadniczo poprawna forma język polskiego, dopuszczająca niektóre uproszczenia w wymowie i składni. Takim właśnie **językiem, czyli potocznym, posługuje się na co dzień większość Polaków**.

W odniesieniu do **cieszyńskiej mowy regionalnej** stosowane będą określenia: **gwara cieszyńska** i **gwara ogólna**. Są to pojęcia w tej publikacji tożsame. **Język śląski** lub **cieszyński**, jeśli taki termin się pojawi, zawsze będzie oznaczać potoczną nazwę systemu komunikacji językowej, a nie autonomiczny język, gdyż dotąd taki formalnie nie został zarejestrowany.

Dialekt śląski obejmuje wszystkie śląskie mowy, jest zespołem wszystkich gwar śląskich, w tym cieszyńskiej.

W pisowni wyrazu **góral** przyjęto zasadę, że małą literą pisze się ten wyraz jako rzeczownik pospolity, określający górala jako mieszkańca gór. W nazwie określającej mieszkańca regionu, np. Górale śląscy, Górale żywieccy dużą literą zapisywany jest pierwszy człon nazwy (*wzorem wielu autorów*).

STRUKTURA SŁOWNIKA

Artykuł hasłowy

Sposoby hasłowania. Część zasadnicza Słownika zbudowana jest z **artykułów hasłowych**, w których dominującymi są **wyrazy hasłowe (hasła)**, będące podstawową jednostką słownikową. Są uporządkowane **w układzie alfabetycznym**, zapisane czcionką pogrubioną. Wszystko, co znajduje się w artykule, to zbiór informacji o hasle. Artykuł hasłowy to pełna, jednorodna informacja o danym wyrazie. Każdy wyraz w artykule to **leksem**, na który składa się jego **znaczenie leksykalne** oraz zespół **wszystkich funkcji gramatycznych**. Wszystkie wyrazy w słowniku są leksemami.

W artykule hasłowym znajdujemy zatem hasło, ewentualne także inne jego warianty fonetyczne lub morfologiczne i są one napisane tłustym drukiem. W dalszej kolejności mogą wystąpić **kwalfikatory**, napisane kursywą, po nich następuje **definicja** (objaśnienie znaczenia), a po dwukropku dość często podane są **cytaty** (przykłady zdań) napisane kursywą. Niektóre artykuły hasłowe wzbogacone są komponentem **frazeologicznym** (związek z innymi wyrazami, ustabilizowane połączenia wielowyrazowe) oraz **etymologicznym** (informacja o prawdopodobnym pochodzeniu hasła). Dane na temat etymologii słowa, to **skrót** w formie kwalifikatora, często z dodatkowymi informacjami. Komponenty frazeologiczny i etymologiczny sygnalizowane są poprzez użycie znaków, jak w przykładach: frazeologiczny |'zawartość'; etymologiczny |< zawartość >

Poszczególne leksemy oddzielane są powszechnie stosowanymi znakami interpunkcyjnymi. Pytajnik (?) oznacza brak pewności co do znaczenia hasła.

Przykład pełnego artykułu hasłowego:

utopiec, utoplec, utopek, wasermón – wodnik, wodny demon, **utopcula** - żona utopca, **utopeczki** – utopcowe dzieci: *Nie wszyscy wiedzóm, że utopce też majóm rodzine, babe i dziecka, tela że miyszkajóm pod wodóm.* |<mit. śląsk. - wodniki, wodne demony; mit słow., mit. pol. - wodniki, mamony, mamuny; czes., słowac., ros.: wodniki, trsteniaki, koszarki, rakosniczki, wodianyje; w mit. germ. wassermany>

Komponenty: frazeologizmy i etymologia

Terminy **związek frazeologiczny, frazeologizm** są w tej publikacji rozumiane dość szeroko, jako **związek co najmniej dwu wyrazów**, które w mniejszym lub większym stopniu przyjmują nowe, inne znaczenia aniżeli wyraz główny albo inny jego składnik. Przykład 1. |'teraz, to już my sóm dóma' – teraz to już rozumiemy o co chodzi; Przykład 2. |'trefić prosto do kałuże' *przen.*- źle wyjść za mąż

Etymologia słowa, to z kolei wskazanie na jego najbardziej prawdopodobne pochodzenie, np. *staropolskie, czeskie, niemieckie, łacińskie, biblijne, mitologiczne* itp. Przykład 1. **skurzica** - cynamon |<czes. skořice> Przykład 2. **szporobliwy** – oszczędny |<niem. sparen>

Należy mieć na uwadze, że nie zawsze jest łatwo ustalić skąd przywędrowało dane słowo, często z odległych stron, z Italii, Francji, nierzadko poprzez język niemiecki, czy regionalny język morawski, gdyż było tam zaimplementowane wcześniej. Część wyrazów, na ogół słowiańskiego brzmienia **nie są zapożyczeniami**, a pochodzą z **zasobów słownictwa wspólnego**. Dlatego w opisanych przypadkach pojawić się może kwalifikator *por.* (porównaj), aby Czytelnik dokonał porównania i ewentualnie na własną rękę szukał pochodzenia słowa w specjalistycznych słownikach i opracowaniach.

Zarówno **frazeologizmy**, jak i informacja **etymologiczna** słów są ważnymi **komponentami słownika**.

Derywaty, hasła samodzielne, podhasła

Pewien problem w **organizacji haseł** stanowią **derywaty jednordzeniowe**, wyrazy o podobnym brzmieniu, wywodzące się z tego samego pnia, czasem chodzi tu tylko o zdrobnienie, innym razem o formy rzeczownikowe, czasownikowe, przymiotnikowe, bazujące na wspólnym rdzeniu. Autor starał się, aby **samodzielnych haseł** było jak najwięcej, a **podhasła** możliwie mało, odwrotnie niż w przypadku haseł jednordzeniowych. Jednak czasem trzeba było kierować się wieloma kryteriami, by podjąć optymalną decyzję o **łączeniu** lub **rozdzieleniu haseł**, jak: wielość znaczeń, ich odległość znaczeniowa, stopień skomplikowania w definiowaniu hasła itp. Na przykład:

- **łączenie** jednordzeniowych **derywatów** w jednym hasle:

bezmąla, bezmali *rzad.* - podobno

- **Rozdzielenie** jednordzeniowych **derywatów** na oddzielne hasła:

bajtel - dziecko, smarkacz: *Sumeryjo z tóm dziołchóm, ojca ni ma, a bajtel w dródze.*

bajtlik – 1. tobołek 2. worek na tytoń

bajtlować - przygadywać, zalecać się, umizgiwać: *Piykno była, tóż ji wszyjscy bajtlowali.*

System odsyłaczy w słowniku sprowadza się głównie do wykorzystania kwalifikatora *por.* przed podanym synonimem lub źródłem o charakterze etymologicznym.

Skróty jako kwalifikatory (w słowniku pisane kursywą): *ang.* – *angielski*

bibl. – *biblijne*

chorw. - *chorwacki*

czes. – *pochodzenie lub zapożyczenie z j. czeskiego, czechizm, bohemizm*

dawn. - *dawniej*

dostł. – *dostłowne*

dziec. – *używane w mowie z dzieckiem*

ekspresyw. – ekspresywne

fraz. – frazeologizm

frekw. – obecne w innych gwarach w tym miejskich, zamieszczone z powodu dużej frekwencji

gr. – grecki

górn. – górnośląski

hist. – historyczny

indoeurop. – praindoeuropejski

jid. – jidisz

kości. – z terminologii kościelnej (dotyczą kościoła rzymsko-katolickiego, jeśli nie pisze inaczej)

kozac. – kozacki

łac. – łaciński

mit. – pochodzenie mitologiczne

mit. słow. – z mitologii słowiańskiej

mit. śląsk. – z mitologii śląskiej

mit. europ. – z mitologii europejskiej

moraw. – morawski

niem. – pochodzenie lub zapożyczenie z j. niemieckiego

niem. austr. - austriackie

ogóln. – pochodzenie ogólnosłowiańskie

pejorat. - pejoratywne

pierw. - pierwotnie

pierwotnie mit. – pierwotnie mitologiczne

pieszcz. - pieszczotliwe

pios. – piosenka

pogardl. - pogardliwe

pol. - ogólnopolski

por. – porównaj

pot. – potoczne

powiedz. - powiedzonko

przekoszt. – przekształcone

przen. – w przenośni

małop. - małopolski

przyst. – przysłowie lub zwrot

ros. – rosyjski

rumun. – rumuński

rzad. – rzadkie na tym terenie

serb. - serbski

skrót – skrócona forma

słowac. - słowacki

starop. - staropolskie

starosłow. – starosłowiańskie

tu: tutaj, w tym kontekście

węg. - węgierski

wołos. – włoski

wł. – włoski

wulg. - wulgarne

wym. gwar. – wymowa gwarowa

zdrob. - zdrobniale

zwierz. - dotyczące zwierząt

żartob. – żartobliwie

Skróty źródłowe autorów publikacji (autor, utwór) lub informatorów (autor, miejscowość):

[AK] Aniela Kupiec, Po naszymu pieszo... [AW] Adam Wawrosz, Z naszej nolepy; [BAP] Barbara i Adam Podgórcy, Słownik gwar śląskich; [BZ] Bernadeta Zawada, Zabrzeg-Ligota; [HP] Helena Polok, Ligota; [JK] Jerzy Krzyszczeń regionalista Jaworze; [JW] Juliusz Wątroba, Herbowizna, Wczoraj była niedzieliczka; [KG] Kazimierz Gawlas, Czechowice; [LKa] Ludwik Kajstura, Zarzecze; [LKo] Ludwik Kobiela, Zarzecze; [WO] Waleria Owczarz Bestwina, [ZN_D] Zdzisław Nowrotek, Drzewa mówią; [ZN_L] Zdzisław Nowrotek, Ligota dawnymi laty; [ZN_O] Zdzisław Nowrotek, Ostatnie roki; [ZN_R] Zdzisław Nowrotek, Rajskie lasy; [ZN_Z] Zdzisław Nowrotek, Zarzecze, Zarzecze...

Kryteria kwalifikacji (doboru) haseł w słowniku i inne uwagi

W słowniku znajdują się w zasadzie dwie kategorie haseł reprezentujących region: wyrazy z zasobów mowy „ogólnocieszyńskiej” i jednocześnie występujące w odmianie północno-wschodniej oraz odwrotnie, wyrazy występujące tutaj, a nie na całym cieszyńskim obszarze. Druga grupa jest słabo reprezentowana.

Główne **kręgi tematyczne** uwzględniają charakterystyczny ludowy materiał realioznawczy, folklorystyczny i etnograficzny, jak: Dom, budynki, pomieszczenia, meble, naczynia, ubiór, pościel, potrawy, posiłki; Sprzęt gospodarski, uprawa roli, praca ogólnie, prace polowe, hodowla, zwierzęta; Drzewa, las, sad, rośliny, warzywa, plony; Zjawiska przyrody; Czas, barwy, kolory; Człowiek, ludzie, rodzina, części ciała, zawody; Przewiska, pseudonimy, przesywy; Onomastyka, teren; Zwyczaje, obyczaje, wierzenia, zabawa, rozrywka; Choroby; Wiele innych.

Stosując zasadę **dyferencyjności**, do Słownika **nie zakwalifikowano: wyrazów z polszczyzny ogólnej** lub o zasięgu ogólnopolskim, mimo, że są tu również używane, **wyrazów z innych gwar**, które nie są zapożyczeniami, **wyrazów z gwar miejskich, środowiskowych**, slangów, zawodowych, nowomowy itp., nawet jeśli weszły w orbitę mowy dokumentowanej gwary. Na przykład: *absztyfikant, bojączka, ciućmok, cukrować, cumel, giry, glaca, lejty, lump, paskuda, malta, manele, masarnia, nabzdryngolony, opinkolić, pachotek, paskuda, pruć (biec, jechać szybko), szrama, szwagier, wichajster, winkiel, winszować* oraz dziesiątki innych, które z jakichś powodów znalazły się na wyposażeniu innych gwarowych słowników. Jeśli takie sporadycznie wystąpią, to z powodu dużej frekwencji używalności (kolasa, celina, cwibak) i zostaną oznaczone kwalifikatorem *frekw.* Niektóre weszły także w nowe interesujące związki frazeologiczne (ujma, cycek, imać).

Materiał **onomastyczny**, imiona, nazwiska, nazwy, w tym własne, geograficzne, etniczne, terenowe, przezwiska występują tylko w zdaniach przykładowych, więc imitując żywą mowę, stąd zapisywane są w brzmieniu gwarowym.

W Słowniku znalazło się wiele **wyrazów pochodzenia mitologicznego, najczęściej lokalnego lub regionalnego**, do czego autor przywiązuje pewną wartość, gdyż dokonał na obszarze mowy rejonu czechowickiego odkryć w tym zakresie. Nie dziwnym się brzmieniu przykładowego hasła: **gizd** – 1. maluch, łobuz 2. karłowaty demon [BAP], [ZN]; **gizduła** - łobuzica |<mit. śląsk., por. starop. gid - brud>. W danych przykładach Słownik przypomina nam **pierwotne znaczenie predykatu**. Kwalifikator [BAP] oznacza potwierdzenie występowania hasła u innych autorów, tu: u B. A. Podgórskich. Omówienie tego tematu znajduje się na końcu rozdziału *W Żabim Kraju*.

Korzystający ze Słownika mogą się zetknąć z sytuacją, że **tłumaczenie hasła** będzie różnić się od oczekiwanego. W jednym z najbardziej prestiżowych słowników można napotkać na takie przykłady wyrazów śląskich (np. z zakresu litery S): *samopas, samogon, samorosły, sekutnica, siorbać (jeść półpłynny pokarm przez zęby albo pić młazszcząc), szychta*. W innym słowniku do śląskich zaliczono *bezeceństwo*, a *buks* został przetłumaczony jako wiercipięta. Jak widać wszystko jest możliwe, pamiętajmy, że najczęściej znaczenia wyrazu domyślamy się kontekstowo, nie zawsze trafnie. Poszczególne słowa mogą przybierać inne znaczenia u różnych użytkowników, czy na innym terenie, już w sąsiedniej wiosce, czy nawet w innym domu.

W użytej w Słowniku terminologii kościelnej domyślnie będzie chodzić o kościół katolicki, chyba, że podano inaczej.

Ortografia i pisownia

Piszący gwarą nierzadko napotykają na trudność z ustaleniem pisowni. Zasada zapisywania słów gwarowych będzie w tym słowniku dążyć do spełnienia dwóch postulatów: 1. Piszę jak słyszę, co wcale nie jest takie proste. 2. Wykorzystuję litery alfabetu polskiego, gdzie tylko możliwe. W rostrzyganiu pisowni wyrazów spoza leksyki języka polskiego będzie brana pod uwagę **etymologia** słowa. Na przykład: *skirz* (czes. skrs), *bachórz* (czes. bachoř),

bankrot (*niem.* bankrott), biedrziniec (*moraw.* bedřinec), bojtlik (*niem.* Beutel), cycha (*niem. austr.* Zieche), czachrować (*czes.* čachrovat), hróm (*czes.* hrom), szyndzioty - *niem.* Schindel, *por. czes.* šindel i tak dalej.

Pisownia niektórych wyrazów gwarowych bywa odmienna od języka ogólnopolskiego. Zapis słów **dopasowany jest do brzmienia** wymowy gwarowej. W gwarze cieszyńskiej, inaczej niż w j. ogólnopolskim oraz częściej niż w gwarach „górnos Śląskich” „u” wymawiane jest jako pochylone „ó”. Stąd **inna pisownia oraz alfabetyczne miejsce w słowniku**. Na przykład: *fórmón* – furman; *fórt* - ciągle, wciąż; *grónt* – grunt, pole, duże gospodarstwo; *hóczęc* – huczeć – hałasować; *hók, hóczy* - huk, huczy; *hólać* – kołysać; *hóncfot* – drań; *kót, kólik* – pal, palik; *nómero* – numer; *sznóra* - gruby sznur; *sznórka* – sznurówka; *tłósnyć* – tyć; *wystóžka* – rodzaj zapłaty od słowa służyć.

Zjawisko **labializacji**, czyli występującej półgłoski ł (^u) **nie będzie w słowniku sygnalizowane**. Tak więc nie znajdują się w słowniku wyrazy o takiej pisowni: *łokno* lub *łokno* (okno), *łoko* lub *łoko* (oko), *łuwaga* lub *łuwaga* (uwaga). Półgłoska ł jest bowiem wymawiana w różnym stopniu nasilenia lub nie wymawiana wcale. Czytelnikom pozostawiam sposób i siłę jej ekspresji.

Określoną trudność dla autorów gwarowych tekstów może stanowić **pisownia cieszyńskich nosówek**. Niełatwą decyzją był wybór sposobu ich zapisu w tym Słowniku. W rdzeniu wyrazowym **będą one zapisywane z wykorzystaniem liter q, ę jak w języku ogólnopolskim**, np. *bąq, gęś, kąq, pająq, pąć, Śląsq, ulęgołka*. Jak to zwykle bywa są **wyjątki** od zasady, które w procesie rozwoju mowy się wykształciły, np. w wyrazach: *gymba, zymby, sómsiod, trómba, zomiynt itd.* Nosówek brak także w zapożyczeniach, np. brómbłować, klónkro, lónzok, rómplować, w miejscach, gdzie można by się ich spodziewać. Użycie liter **q, ę** nie jest zbyt często spotykane w zapisie śląskiej mowy i nie jest idealnym rozwiązaniem. W porównaniu z zapisem w postaci: *bónk, gynś, kónt, pajónk* (bąq, gęś, kąq, pająq) wydaje się zapewniać lepszą rozpoznawalność wyrazów. Należy zwrócić uwagę, że Słownik tej publikacji nie zajmuje się szczegółowym zapisem fonetycznym (profesjonalną transkrypcją). W części stosownych rozwiązań można mówić o zapisie **półfonetycznym**¹. Jego zasadniczym celem jest zapewnienie Czytelnikowi bez językoznawczego przygotowania identyfikację, rozumienie znaczenia definiowanego wyrazu, zwrotu, zdania, czy kontekstu, a w części wyrazów także poznanie źródeł pochodzenia słów.

¹ H. Karaś, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa 2011, s. 175.